

РОЗДІЛ I

Історія України

УДК 903.22(477.85)

С. В. Терський – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії та практики культури Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”

Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия

Роботу виконано на кафедрі історії, теорії та практики культури НУ “Львівська політехніка”

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглянуто історико-географічний аспект розмежування Галицько-Волинської держави та Золотої Орди. Обґрунтовано висновок про стратегічно важливу роль літописного міста Пересопниці в системі русько-золотоординських відносин. Подано характеристику найважливіших пам'яток їхньої матеріальної культури, більшість із яких ще потрібно поглиблено вивчати.

Ключові слова: археологічні джерела, русько-золотоординські відносини, розмежування, історико-географічний аспект, Пересопниця.

Терський С. В. Восточная граница Волынского княжества после похода хана Батия. В статье на основании письменных и археологических источников рассматривается историко-географический аспект разграничения Галицко-Волынского княжества и Золотой Орды. Обосновывается вывод об стратегически важной роли летописного города Пересопницы в системе русско-золотоординских взаимоотношений. Дается характеристика важнейших археологических находок, большинство из которых еще следует углубленно изучить.

Ключевые слова: археологические источники, русско-золотоординские взаимоотношения, разграничение, историко-географический аспект, Пересопница.

Tersky S. V. East Border of Volhynian Principality after the March of Batu-Khan. In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of delimitations between Halich-Volhynian state and Golden-Ord is considered. The conclusion about the important role of annalistic city of Peresopnycia' in the system of the Rus'-Golden-Ord relations. All this generalizations of the main monuments of the Peresopnycia's artifacts has been investigations.

Key words: archaeological sources, Rus'-Golden-Ord relations, delimitations, historical and geographical aspects, Peresopnycia.

Постановка наукової проблеми та її значення. Територіально-політичні зміни, що відбулися на Русі внаслідок створення Галицько-Волинської держави та монгольських завоювань, були важливим фактором формування сучасної історико-географічної ситуації в Східній Європі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Ці трансформації лише побіжно характеризувалися в низці узагальнюючих робіт з історії Галицько-Волинської держави та Золотої Орди М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевича, В. Л. Єгорова й ін. Однак поза межами існуючих досліджень залишилися чимало важливих моментів формування кордону поміж Галицько-Волинською державою та Золотою Ордою, а також зміни міської мережі, що відбулися внаслідок нового розмежування в другій половині XIII—XIV ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зіставлення результатів сучасних археологічних розкопок із даними писемних джерел дають змогу детальніше розглянути низку важливих питань, зокрема, щодо східного кордону Галицько-Волинської держави в часи її сусідства із Золотою Ордою. Як відомо, кордони кочових держав, у т. ч. Золотої

Орди, не маючи порубіжних фортець додатково захищалися так званими буферними зонами, на які поширювалось адміністрування монголів [4, 59]. Нерозуміння цієї обставини в осілих суспільствах призвело до тривалого змагання між князем Данилом Галицьким та ханом Куремсою за ці території. Вони склали східну частину колишньої Галицько-Волинської держави східніше від рік Горинь, Збруч і Дністер. Також формування території Галицько-Волинської держави, що відбувалося протягом першої половини XIII ст., спричинило певну зміну політичних ролей у системі міст, зокрема в регіоні Погорині.

Одним із її головних центрів було місто Пересопниця, яке сьогодні є найкраще дослідженою синхронною волинською археологічною пам'яткою поруч кордону із Золотою Ордою. Саме протягом XIII–XIV ст. відбувався найбільший розквіт та швидкий занепад цього літописного центру Погорині. Його ілюструють, зокрема, результати багаторічних досліджень, проведених експедиціями під керівництвом В. Терського й С. Терського протягом 1974–1999 рр. Адже нині археологічні напластування та території давнього міста є порівняно непогано збереженими. Розкопки городища та посадів Пересопниці дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого в письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествия.

Розміщена менш як за 60 км західніше Лучеська Пересопниця протягом середини – другої половини XII ст. змагалася за роль першого міста східної частини Волинської землі [19, 55]. Зростання суспільно-політичної вагомості Пересопниці в цей період було підпорядковане інтересам міжкнязівської боротьби за впливи в цій частині Русі та за київський престол у підсумку.

Відносний спокій, що запанував у Пересопниці після об'єднання всієї Волині у власності роду Ізяславовичів, сприяв розквіту міста. Пересопниця була віддана Мстиславу Ярославовичу Німому (1180 – близько 1223 рр.), відомому, як “муж сили незвичайної”. За нього, зокрема, Пересопниця слугувала місцем збору дружини коаліції ВКК та інших князів перед походом на Галич задля вигнання Коломана [11, 211].

Помітною була його участь у битві з монголами на р. Калці. Повернувшись у 1223 р. з поля бою над Калкою, Мстислав Ярославович спорудив, за легендою, у Пересопниці монастир Св. Богородиці. Згодом, по смерті його сина, Пересопниця повертається до великокнязівського домену. Оскільки розвиток міста як адміністративного осередку постійно входив у суперечність із сусідніми територіальними центрами Східної Волині – Лучеськом та Дорогобужем, – які мали зручніше положення й ґрунтовніші історичні корені, у 1227 р., після остаточного утвердження Лучеська в ролі головного міста Східної Волині, князівський стіл у Пересопниці ліквідували. Остання літописна згадка про місто датується 1246 р., коли на ослаблене та зруйноване монголами місто напали литовці, але напад було відбито. Відтоді місто більше ніж на двісті років зникає зі сторінок письмових джерел.

З останньої короткої згадки про місто на сторінки літопису у 1246 р. не зрозуміло, якою ж була роль Пересопниці в післямонгольській період. За результатами багаторічних археологічних робіт знаємо, що Пересопниця в повному обсязі продовжувала функціонувати як економічний центр регіону [14; 16; 25].

Археологічні дослідження на дитинці Пересопниці засвідчили, що в другій половині XIII ст. місто зберегло стабільні міжнародні торговельні зв'язки, зокрема зі Сходом. Тут виявлено чималу кількість коштовного золотоординського імпорту [12, 76–87], зокрема декоративного полив'яного посуду. Ці артефакти свідчать про значну роль Пересопниці поряд із Володимиром та Лучеськом [17, 63–74] у міжнародній торгівлі, адже подібного типу знахідки є доволі рідкісними, наприклад, у тогочасному Києві. І це не дивно, адже, відомо, що протягом XIII ст. на Волинь перемістився центр суспільно-політичного життя всієї Східної Європи [21, 45–52].

Відмінною рисою пересопницького археологічного комплексу цього періоду є наявність численних предметів дружинного спорядження та озброєння, у т. ч. східного походження, пов'язаних із певними житловими об'єктами [15; 18]. За умови вивчення лише 4 % території дитинця та близько 1 % території основних посадів [19, 21] на сьогодні досліджено дві споруди, які за наявним інвентарем можна пов'язати з присутністю монгольського військового заgonу.

Перша з них, яка була розміщена на дитинці, досліджувалася протягом 1994–1995 рр. [13, 305–307; 16]. Це був великий наземний будинок поряд із давньою храмовою ділянкою та прирічковим валом. Він існував протягом XIII – початку XIV ст.

Велика кількість знахідок, виявлених на його долівці, – сім цілих і фрагментованих острог, вістря стріл, вудила та інші предмети – однозначно характеризують мешканців цієї частини дитинця.

Серед привізних предметів привертають увагу шматки керамічних полив'яних плиток до підлоги, шматок бронзового хороса, залізний стилос із символом ісламу – півмісяцем, шматки гончарного полив'яного посуду, прикрашені штамповим орнаментом. Там же знайдено акуратно оброблену кам'яну пряжку, яка використовувалася степовиками [15, 197; 17]. Аналогічні речові комплекси характерні для великих дружинних осередків [23, 76–77].

Також унікальним для Волині є виявлення на долівці цього будинку серед типових для Волині остеологічних матеріалів кісток куона (*Canis alpina*), — рудого вовка, схожого на лисицю, але більшого, який водиться на Далекому Сході [20, 14].

Ще один житлово-господарський комплекс післямонгольського часу знайдено внаслідок археологічних досліджень, проведених Волинською експедицією Львівського історичного музею протягом польового сезону 1997 р. на урочищі “Замостя”, яке в X–XIV ст. складало головний лівобережний посад літописної Пересопниці [14; 18].

У споруді другої половини XIII ст., стіни якої каркасно-стовпової конструкції зводилися з використанням великої кількості саману, що є характерною особливістю будівництва в степових районах, виявлено два залізні вістря стріл центральноазіатського типу [14; 15, с. 191; 17; 18].

Типові предмети озброєння монгольських воїнів, деталі їхнього одягу, окремі особливості житлобудування (використання саману), знахідки золотоординського імпорту та інші факти дають підставу припустити присутність у Пересопниці в період від середини – другої половини XIII ст., імовірно, невеликого монгольського гарнізону. Можливо, його завданням був контроль над стратегічно важливим відрізком шляху Лісабон–Пекін ще під час походу Батия на захід. Пересопниця по відході військ Батия зберегла за собою роль важливого транзитного пункту на торговельному шляху Схід–Захід. На це вказують знахідки коштовного східного імпорту. Не виключено, що поява монгольського форпосту в Пересопниці була якось пов'язана з походом монголів до Володави, що датується, за різними джерелами, кінцем 1243 – березнем 1244 рр. [5, 11]. Під час цього походу король Данило, очевидно, вів якісь переговори з монгольськими воєначальниками (“*tatarogum principis*” з листа угорського короля Бели IV). Припускають, що саме тоді Романовичі визнали зверхність Бату-хана над Волинню.

Саме взимку 1243–1244 рр. (за Л. Махновцем) околиці Пересопниці “пустошили” литовці на чолі з князем Айшевно Рушковичем, яких було розбито волинськими князями [1, 805]. Очевидно, литовці прагнули пограбувати важливий транзитний пункт на торговельному шляху, а їхній напад міг бути також спровокований переговорами руських князів із монголами. Не виключена можливість перебування в Пересопниці монгольського баскака: зібрана ним данина була ласим шматком. Також у завдання монгольського гарнізону могла входити роль буфера між Східною Волинню, яка в цей період підтримувала татаро-монголів, і корінною Волинню, що визнавала владу Романовичів.

Можливо, виведення цього гарнізону стало наслідком здійнятої князем Данилом Галицьким “війни проти татар”, за часів правління хана Куремси та, в подальшому, підготувало умови для карального походу Данила Галицького на Звягель взимку 1254–1255 р., унаслідок якого було покинчено із місцевим сепаратизмом у цій частині Галицько-Волинської держави [1, 839–840].

Проте роль Пересопниці як суспільно-політичного центру краю не занепадає, незважаючи на те, що вона, як і багато інших міст Русі, була зруйнована монголо-татарами, однак письмових джерел про це не збереглося. Місто й надалі відіграє певну роль на широтному торговельному шляху, а також залишається центром сформованої в басейні р. Стубли волості на піступах до столичного Луцька зі сходу.

Утрата Пересопницею столичної функції міста відбулася поступово. Спочатку внаслідок тимчасового входження цієї частини Погорині до складу так званої буферної зони, а згодом унаслідок перенесення головного широтного шляху південніше [22, 148] зростає значення літописного Дубена. Це помітно, зокрема, у повідомленні літопису про події на Волині під 1288 р. [1, 905–908], у якому це місто виступає другим за значенням у Луцькій землі.

Порівняльний аналіз дослідження волинських міст дає підставу висловити припущення, що під час походу орд Батия Пересопниця не зазнала тих великих руйнувань та людських утрат, результати яких простежуємо під час розкопок фортець і замків на східному кордоні Волинського князівства (Колодяжин, Городище на р. Гусці, Дорогобуж та ін.). Археологічні дослідження не виявили в місті й на його основних посадах слідів погрому. Очевидно, що місто або ж змогло уникнути його внаслі-

док евакуації всіх мешканців, або ж життя в місті вдалося швидко відновити. Під час відновних робіт сліди погрому усунуто. Цього з певних причин не відбулося тоді в сусідніх центрах Східної Погорині, зокрема в Дорогобужі [6, 118].

Проте загалом із Погорині все-таки відбувся вплив населення на північ та захід. Свідченням цього є знелюднення більшості сільських поселень, значне зменшення площі міських посадів, у т. ч. і Пересопниці. Судячи із занепаду Дорогобужа та Пересопниці, шлях через ці міста на Схід згодом перестав активно функціонувати. Значні археологічні дослідження, проведені за останні роки на посадах у Дубному й Острозі [8–10], показали стрімкий занепад і цих міст у другій половині XIII ст. Фактично Південна та Середня Погориня були своєрідним “дзеркальним відображенням” т. зв. буферної зони Золотої Орди. Унаслідок періодичного погіршення відносин між державами ця територія не мала відповідних умов для розвитку. Натомість, різке зростання міст Володимира й Лучеська в цей період, відзначені під час археологічних робіт [21], опосередковано засвідчують зміни в економіці: велика кількість золотоординського імпорту в цих містах указує на домінування торгівлі та пов’язаних із нею ремесел.

У наступні десятиліття Пересопниця, як і вся Волинська земля, неодноразово зазнавала наскоків татарських орд. У 1399 р. місто та його околиці були дуже зруйновані татарським ханом Едигеєм [2, 229]. Цей погром міста підтверджують археологічні дослідження. На території дитинця під час археологічних розкопок 1978 р. виявлено напівземлянкові житла того часу, в одному із яких знайдено непохований скелет жінки [19, 22–23].

Жорстока боротьба, яка велася між державами Східної Європи протягом усього XIII–XIV ст., призводила до постійного мігрування кордонів Волинського князівства. Волинські князі не могли змиритися з утратою своїх земель у Східному Погоринні та Побожжі. Так, унаслідок військової кампанії 1254—1255 рр. проти монголів кордон на сході було відсунуто: у склад Волинського князівства на короткий час повернулися Східне Погориння й Побожжя [1, 840].

Серйозною природною перепорою, яка визначила східні межі Волинського князівства, було розлоге Крем’янецько-Мізоцьке горбогір’я. Природно захищені Крем’янець, Стіжок та Данилів продовжували функціонувати як важливі оборонно-адміністративні центри цієї території всю другу половину XIII й усе XIV ст., про що свідчать згадки у документах середини–кінця XIV ст. [3, 31]. Натомість, розміщені на відкритій місцевості Шумськ і низка відомих із літопису міст, що лежали східніше, надовго зникають із писемних джерел, перетворюючись на рядові сільські поселення. Про конкретне пролягання кордону в цій місцевості свідчать повідомлення літопису під 1259 та 1287 рр. про зустріч волинськими князями монгольського полководця Бурундая та хана Телебуги [1, 849, 892]. Перший раз монгольське військо зустрічали в районі Шумська. Удруге кожен із князів, які володіли частинами держави, зустрічав хана на межі своїх володінь: луцький князь Мстислав – на р. Горині, очевидно, в районі Тихомля, де була переправа; володимирський князь Володимир – на р. Липі біля Перемиля, а князь Лев – на бужковицьких полях, куди виходила на гостинець львівська дорога [21, 113]. Отже, східний кордон Волинського князівства наприкінці XIII ст. доходив лише до р. Горині. Місто Шумськ, очевидно, на зразок золотоординських міст у цей період не мало укріплень (про це свідчить хоча б відсутність згадок про це місто, коли руйнували укріплення Данилова та Стожка). Воно залишалося неукріпленим прикордонним поселенням. Сусідній Тихомль, розміщений на східному березі р. Горині, очевидно, належав до буферної зони.

Територія буферної зони не була стабільною. У першій половині XIV ст. кордон перемістився дещо на схід, про що свідчать дані литовсько-польського розмежування 1366 р. Згадані там Меджибіж і Закамінь повернулись у склад князівства, очевидно, ще перед битвою на Синіх Водах, у якій луцький князь Любарт Гедимінович участі не брав. Імовірно, це могло статися лише в часи анархії в Золотій Орді, що наступила внаслідок епідемії чуми, оскільки певна військова активність Любарта на східних кордонах князівства в цей період усе-таки простежується [24, 68].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, дані археологічних досліджень дають підстави стверджувати відносно спустошення регіону Погорині після походу хана Батия, що був розмежований на буферну зону Золотої Орди та прикордонну територію Волинського князівства. Подальша розробка й уточнення хронології речового матеріалу XIII–XIV ст. дасть змогу вужче продатувати досліджені на цій території археологічні комплекси.

Джерела та література

1. Полное собрание русских летописей издано по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М. : [б. и.], 1908. – 936 с.
2. Полное собрание русских летописей. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 25. Московский летописный свод конца XV века. – 464 с., 2 табл.
3. Codex epistolaris Vitoldi magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. / Collectus opera Antonii Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Т. 6. – Cracoviae, 1882.
4. Дещинський Л. С. Історія України та її державності : навч. посіб. / [Л. С. Дещинський, Р.Д. Зінкевич, С. В. Терський та ін.]. – Л. : Вид-во “Бескид Біт”, 2008. – 445 с.
5. Нагірний В. “Да и Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із монголами у 1240-х рр. / В. Нагірний // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. ; наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 16. – Рівне : [б. в.], 2009. – С. 9–12.
6. Прищеп Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях : монографія / Б. А. Прищеп, Ю. М. Нікольченко. – Рівне : Держ. ред.-вид. п-во, 1996. – 248 с.
7. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. / Б. А. Прищеп, О. Л. Позіховський, О. М. Романчук, В. С. Чекурков // АБУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя : [б. в.], 2005.
8. Прищеп Б. А. Розкопки на території “Нового міста” в Острозі / Б. А. Прищеп, О. Л. Позіховський, В. С. Чекурков // АБУ 2004–2005 рр. – Вип. 8. – К. : [б. в.], 2006. – С. 311–315.
9. Прищеп Б. А. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської обл. / Б. А. Прищеп, В. В. Ткач, В. С. Чекурков // АБУ 2004–2005 рр. – Вип. 8. – К. : [б. в.], 2006. – С. 315–318.
10. Прищеп Б. А. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б. А. Прищеп, В. В. Ткач, В. С. Чекурков // АБУ 2005–2007 рр. : зб. наук. пр. / за ред. Н. О. Гаврилюк. – Вип. 9. – Київ ; Запоріжжя : ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – С. 314–317.
11. Татищев В. Н. История государства Российского в 7 т. – Т. 4 / В. Н. Татищев. – М. ; Л. : Наука ; Ленинград. отд-ние, 1964. – 555 с.
12. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) / С. В. Терський // Наук. зап. (Львівський історичний музей). – Вип. 4. – Ч. I. – Л. : [б. в.], 1995. – С. 73–88.
13. Терський С. В. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині / С. В. Терський // Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego osrodka archeologicznego. – Т. 17. – Rzeszow ; Krosno ; Przemysl ; Sandomierz ; Tarnow : [б. в.], 1996. – S. 305–309.
14. Терський С. В. Пересопниця після Батия. Нові знахідки / С. В. Терський // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 1. – Київ ; Чернівці : Прут, 2000. – С. 217–223.
15. Терський С. В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) / С. В. Терський // Наук. зап. (Львівський історичний музей). – Вип. IX. – Л. : [б. в.], 2000. – С. 179–201.
16. Терський С. В. Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці / С. В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1994–1995 рр. – К. : Ін-т археології НАН України, 2000. – С. 171–174.
17. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави : монографія / Терський С. В. – Л. : Ін-тут українознав. НАН України, 2002. – 108 с., іл.
18. Терський С. В. Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології / С. В. Терський // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть : матеріали X наук. істор.-краєзнавчої Міжнар. конф., яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. : зб. наук. пр. – Луцьк : [б. в.], 2002. – С. 151–152.
19. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис : монографія / Терський С. В. – Рівне : Азалія, 2003. – 160 с.
20. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. В. Терський // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – № 571 : Держава та армія. – 2006. – С. 8–18.
21. Терський С. В. Княже місто Володимир : монографія / Терський С. В. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.
22. Терський С. В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI ст. (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С. В. Терський // Слов'янський вісник : зб. наук. пр. – Рівне : [б. в.], 2010. – № 10. – С. 145–152.
23. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X–XIV ст.) : монографія / Тимошук Б. О. – К. : [б. в.], 1982.

24. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського : монографія / Шабульдо Ф.М. – К. : Наук. думка, 1987. – 179 с.
25. Шеломенцев-Терский С. В. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) / С. В. Шеломенцев-Терский, В. С. Шеломенцев-Терский // Материалы по археологии России. – М. : [б. и.], 1995. – Вып. 2 : Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66.

Статтю подано до редколегії
19.10.2010 р.